

Una perspectiva sociològica de l'envelliment

A sociological perspective on ageing

Maria Pia Barenys Pérez¹

Traducció al català de l'article "Una perspectiva sociològica del envejecimiento" publicat a l'RTS núm. 116 de desembre de 1989, p. 67-72.

Resum²

En el present article s'aborda el rol que s'assigna a l'envelliment en relació amb el sistema social a través de tres eixos: l'organització del treball, les relacions familiars i la sobrevaloració de la joventut.

En el món laboral, la productivitat és el valor màxim i legalment es considera una edat a partir de la qual els treballadors són menys productius i, per tant, s'exclouen del sistema. Quant a les relacions familiars, l'exclusió radica en el fet que tot i que els vells representen un suport per a les cures de la família, les seves experiències (fora de l'àmbit productiu) no són valorades. D'altra banda, la sobrevaloració de la joventut condemna l'ancianitat a la marginació.

L'autora constata la contradicció existent entre l'avançament de l'edat de jubilació i l'allargament de l'esperança de vida. Tenint en compte la fragilitat del sistema de pensions i la prolongació d'una etapa on la capacitat econòmica de l'individu minva notòriament, la gent gran és abocada a viure una etapa de passivitat.

Finalment, es posa de relleu que l'autoorganització d'aquest grup poblacional (cada cop més nombrós) pot ser una bona alternativa per exercir la pressió política necessària per tal de provocar canvis qualitius en el sistema social, en la pròxima dècada.

Paraules clau: Envel·liment, sistema social, relacions familiars, sobrevaloració de la joventut, jubilació.

1 Departament de Sociologia de la UAB.

2 El resum i les paraules clau han estat elaborats pel Consell de Redacció amb motiu de la present edició.

Abstract

This article addresses the role assigned to ageing in relation to the social system via three themes: the organisation of work, family relationships and the overvaluation of youth.

On the labour market, productivity is the ultimate value. A legal age is considered as of which workers are deemed to be less productive and, thus, excluded from the system. When it comes to family relationships, exclusion lies in the fact that even though the elderly provide support with family care, their experiences (outside the productive sphere) are not valued. Moreover, the overvaluation of youth condemns the elderly to marginalisation.

The author notes the contradiction between earlier retirement age and extension of life expectancy. Taking into consideration the fragility of the pension system and the prolongation of a period in which an individual's financial capacity noticeably declines, the elderly are forced to live a period of passivity.

Lastly, it is emphasised that self-organisation among this growing population group may prove to be a great alternative to exert the necessary political pressure to bring about qualitative changes in the social system over the next decade.

Keywords: Ageing, social system, family relationships, overvaluation of youth, retirement.

Introducció

En abordar el tema de l'envelliment de la població, la sociologia parteix d'una constatació que és també un tòpic. A saber, que l'envelliment no és un procés purament biològic sinó que moltes de les seves característiques dimanen del sistema social dins del qual les persones envelleixen. I és que el sistema social prescriu més o menys estrictament unes pautes de comportament associades a rols que, al seu torn, estan lligades a categoritzacions de les persones. Aquestes categoritzacions van de les més "naturals", com ara sexe i edat, fins a les més culturals que neixen de les institucions que el cos social ha generat (família, religió, organització de la subsistència, organització del treball, etc.). Però el sistema social, juntament amb les prescripcions, transmet també significats. Fins i tot, invertint la proposició, podria dir-se que prescripcions i valors estan inserits i són inseparables del sistema cultural. Són significats que es transmeten implícitament en el mode d'actuar enfront d'individus que pertanyen a tal categoria o tal altra. De la mateixa manera, la imatge que una persona es forja de si mateixa té a veure amb l'entramat de relacions socials plenes de significats (Berger i Luckman, 1979).

Tot això té la seva aplicació en aquest grup d'edat que denominem "els ancians". Els rols que la societat els atribueix i autoritza a exercir, i la manera com s'organitza el comportament respecte a ells, obeeixen a una representació social de l'ancianitat (i al mateix temps la configura) que donarien raó de bastantes de les característiques de la situació dels ancians (com a grup d'edat) en la nostra societat actual.

Per exemple, no pot entendre's com la societat està avui dia resolent l'assistència als ancians –ja sigui com tradicionalment s'ha fet, és a dir, en el si de la família, ja sigui en institucions– al marge d'una concepció de la persona de l'ancià, concepció que ve influïda per un teixit econòmic, pel valor cultural que té el treball o pels condicionaments que pesen sobre la família urbana.

És aquest teló de fons el que ens interessa ara comentar i del qual podem extreure el "fil conductor" de maneres de comportar-se enfront dels ancians. En el context d'una societat industrial, com la nostra, algunes de les característiques que particularment ens sembla important subratllar són les següents: a) les que es refereixen a l'organització del treball; b) les que afecten la vida i relacions familiars; c) les que dimanen d'una supervaloració cultural d'"el jove" que impliquen una infravaloració del vell.

1. L'organització i el valor cultural del treball

El treball en la nostra societat de referència es caracteritza, per a la immensa majoria d'empleats, en què és per contracte i assalariat (empleats per compte d'altri). S'efectua fora de la casa familiar, en factories o oficines. Està a més molt burocratitzat, és a dir, sotmès a minuciosa planificació i control a tots els nivells. Més important encara, dins del conjunt

de transformacions que caracteritza el treball en una societat avançada, és la "invasió" del maquinisme (digui's "alta tecnologia", robotització o computerització) que, si bé d'una banda allibera el treballador o l'expert del pes d'unes certes rutines, té altres efectes secundaris en el procés de formació, selecció, rendiment de qui ocupa un lloc de feina i, en definitiva, ha promogut una no petita revolució en l'escala de valoració ocupacional.

La mateixa divisió del treball ha donat peu a tota una gamma de prestigis associats a tals o quals formes d'ocupació. Igualment, el treball és font de capacitat adquisitiva i de benestar en general. Però del que amb prou feines teniem notícia és que el mer fet de posseir un treball fos ja, de per si, un signe d'estatus social. Aquí és on la jubilació incideix. És evident que estar jubilat no equival a estar aturat, però, en la mesura que totes dues categories es veuen excloses del treball actiu i organitzat, es veuen insidiosament contaminades de l'estigma de la incapacitat. Incapacitat per falta de formació adequada, d'habilitats o incapacitat d'adaptació a les noves exigències del món laboral. El declivi de les habilitats o destreses a partir d'una certa edat entra en conflicte amb la productivitat, incrementa la probabilitat d'accidents o dificulta l'adaptació a un perfil ocupacional que ha de remodelar-se. Són formes d'incapacitat. La representació social d'una "edat productiva òptima" exclou sistemàticament del món del treball fins i tot a experts. D'aquí que tenir una certa edat cronològica pot portar a assumir una incapacitat inherent a la xifra màgica de l'edat. En altres paraules, els significats i valors que destil·len l'estructura i organització social són interioritzats psicològicament i es plasmen en l'autopercepció d'"incapacitat" per part dels jubilats o "convidats" a jubilar-se anticipadament. És evident que aquest aspecte ha afectat més els homes que les dones.

És d'esperar que es produeixin canvis en un futur no gaire llunyà si aquesta hipervaloració del lloc de feina i de la productivitat comença a estar contrapesada per una cultura de l'oci que privilegiaria i obriria noves oportunitats a les persones jubilades (Victor, 1987). Es parla cada vegada més d'una jubilació esglaonada i fins i tot de la incorporació de la població anciana a una societat productiva de nou encuny.

2. La família en la societat industrial avançada

El grup ha estat i és la instància de socialització per excel·lència. En el si de la família s'han transmès sempre els aprenentatges bàsics. La diferència entre ahir i avui, entre les cultures primitives i la nostra societat industrial avançada, és la noció mateixa d'*aprenentatge bàsic*. Antany tots els aprenentatges eren bàsics: els que afectaven el món de les relacions socials i els que se centraven en el món de les habilitats que servien per a la subsistència. La tecnologia primitiva (de la complicació que fos) consistia en formats d'ús que es transmetien pràcticament immutables de generació en generació. L'experiència que acompanyava la seva execució també era part de la transmissió i aquí el paper dels adults, fins i tot els comptats

que arribaven a edat avançada, era important. El valor i prestigi social de l'ancià encaixava perfectament dins d'aquests esquemes de vida.

El panorama de la cultura actual és diametralment oposat. Els aprenentatges bàsics dins de la família ara es limiten als rudiments de la vida en societat. Des dels aprenentatges més instrumentals com ara la lectura, l'escriptura i l'aritmètica fins als més sofisticats s'adquireixen en institucions extrafamiliars. El valor del saber acumulat i transmissible que se suposa en poder de l'ancià queda absolutament minimitzat. En contrast es manté la seva participació en l'organització de la vida familiar en els termes més tradicionals, és a dir, en aquells formats d'activitat que no exigeixen habilitats o tècniques de nou encuny: cuidar dels nens petits, preparar el menjar, netejar la casa (tasques exclusivament reservades a les dones), fer encàrrecs externs intrascendents, etc. La pròpia transformació del règim de vida de les famílies urbanes ha devaluat aquestes activitats en la mesura que no dedica temps ni inverteix diners (comparativament a altres) a executar-les. Encara que la societat no valora avui la funció reproductora (i les que hi té associades), no hi ha dubte que les activitats domèstiques dels ancians continuen mantenint el seu valor i facilitant el rendiment del treball dels adults. No es pot dir, per tant, de manera categòrica que l'ancià hagi perdut tot rol en la vida familiar; molt depèn de la solidesa de llaços entre generacions, de la salut dels grans, de la distància a la qual viuen, etc. El que sí que es constata és que aquests rols de suport o suplència estan en crisi avui molt més que antany.

Les nostres pautes culturals exigeixen (cada vegada amb menys força) que el grup familiar respongui en bloc a la malaltia i es reorganitzi per assistir / fer costat al malalt. Però la cultura de la societat industrial imposa unes obligacions laborals inexcusables i se sent menys preocupada per raons humanitàries. Aquestes s'han vist confinades a l'esfera privada i el conflicte sorgeix a cada pas. Encara que l'organització social alleugi els costos de la malaltia de l'ancià (la qual cosa no sempre és cert), els psicològics graviten sobre els afins amb un pes potser inusitat. Tot això requereix que les xarxes de suport a aquest grup d'edat han d'ampliar-se als amics, veïns o famílies d'acolliment. També cal tenir en compte els permisos laborals per assistir i cuidar els ancians. Aquestes mesures ja estan sent implantades als països més envellits i que compten amb més tradició assistencial.

3. Joventut versus ancianitat en la societat moderna

Abordarem un altre aspecte que no és, estrictament parlant, propi de l'estructura i del mode de producció de la nostra societat sinó que pertany al sistema de significacions culturals que aquells contribueixen a configurar. Ens referim a la hipervaloració d'una certa imatge de "ser jove" en contrast amb la qual es dibuixa la de "ser vell". Els mass media actuals s'han dedicat a l'exaltació d'una sèrie de trets associats al grup

d'edat "jove-adult". Ens és presentat com a posseïdor de fortes bases per a l'èxit social, emprenedor, intel·ligent i ràpid, amb "visió de la jugada", etc. Aquí és on incideixen els trets típics d'una societat vertebrada per pautes de producció i de consum i dominada per l'obsessió del triomf social. Rodríguez Ibáñez ho ha comentat molt oportunament així: "El nostre ethos industrial ha posat de moda una sèrie de trets –com ara èxit, competitivitat, acceleració, agressivitat– clarament identificats amb la joventut".

El nostre punt de vista és que la representació social de la vellesa no pot separar-se de la que té la nostra societat dels altres "grups d'edat" que configuren l'arc vital. Aquesta representació es plasma en l'estatus i el rol que els assignem. La nostra societat pivota sobre la producció industrial i de serveis; assigna a la infantesa i primera joventut el paper de capacitar-se en vista a això; l'adultesa és la fase eminentment productiva i reproductiva. I la vellesa, dins d'aquest esquema, és un grup que està "al marge": no produeix, no es reproduïx i, menys encara, té sentit parlar de la seva capacitat. "Les persones grans són concebudes com a anacronismes fins i tot en les escenes quotidianes en què puguin intervenir" (Rodríguez Ibáñez, 1979).

Aquest és el brou de cultiu del que Buttler ha denominat "anciano-fòbia": "és el reflex d'una intranquil·litat profundament arrelada entre els joves i gent de mitjana edat que es manifesta en una repulsió a envellir i un desgrat a tot el que es relaciona a la vellesa, malaltia, incapacitat; por a la feblesa, a la inutilitat, a la impotència". Falten models, fins i tot d'índole estètica, propis de la vellesa. Els que ens llança la publicitat han estat manllevats a altres grups d'edat.

Totes aquestes són facetes diverses que llancen una visió de la vellesa des de l'angle dels rols lligats a modalitats de producció i organització familiar. És una visió que sorgeix així mateix del contrast amb la de les altres edats de la vida (particularment amb aquesta ben imprecisa de la "joventut"). Si algun tret global se n'extreu és que existeix una segregació cultural de l'ancianitat que pot no obstant això ser titllada de marginació.

Perfil de l'ancianitat i prospectiva

En línies generals partim d'un fet: la vellesa ha quedat assimilada o definida per l'edat de jubilació, tant per als homes com per a les dones, encara que aquestes no haguessin treballat fora de casa al llarg de la seva vida. Així, una determinada edat s'estableix com a requisit bàsic per tenir dret a la pensió de retir i a altres prestacions socials i econòmiques. Podem dir, doncs, que la vellesa està definida per la llei. La llei és al seu torn un reflex d'una certa mentalitat social prevalent.

La societat industrial avançada ofereix actualment uns contrastos significatius: d'un temps ençà, i com a resultat de l'aplicació de les noves tecnologies, s'avança l'edat de jubilació i amb això l'ingrés social en la vellesa. També a causa dels avanços en medicina, s'aconsegueix una esperança de vida més gran i, segons estudis epidemiològics, actualment

s'arriba en millor estat de salut a edats més avançades. Tot això comporta, contràriament al que succeïa en la societat tradicional, que el cessament de la vida laboral cada vegada està més allunyat de la fi de la vida biològica. Per tant, augmenta el nombre d'ancians, estadísticament considerats no actius, socialment improductius, però que presenten uns trets diferencials tan acusats que s'han dividit, en termes socials i econòmics, en ancians independents i ancians dependents o potencialment dependents.

La jubilació ha alliberat la població anciana del penós treball industrial però l'ha fet dependent econòmicament. Amb una minsa quantitat de diners es margina una part de la població i se la condemna a la passivitat. Caldria preguntar-se si el problema real de l'envelliment de la població és l'augment d'ancians en nombres absoluts i relatius, o bé la devaluació social que sofreix aquest grup de població al qual es manté allunyat i marginat del circuit on es donen les actuals relacions de producció.

Des del punt de vista de la seva situació en l'estructura social, no podem dir que ens trobem davant un grup d'edat homogeni. Cap grup d'edat ho és. Però a diferència d'uns altres, el grup d'ancians presenta una estructura d'edat molt polaritzada (Enquesta A. Metropolitana de Barcelona, 1989). Una gran majoria dels que avui són ancians no van tenir accés a un ensenyament complet, sobretot les dones; la seva qualificació professional és molt escassa (les migracions van comportar per a molts el pas de l'agricultura a la més baixa escala del treball industrial). I en els extrems de l'estructura social tenim, d'una banda, uns pocs privilegiats que van obtenir una formació adequada i van ocupar llocs de prestigi; figurant com a casos aïllats els ancians que conserven un estatus elevat per l'ocupació que continuen fent, quedant aquesta situació reservada al món intel·lectual i als artistes; per tant, no generalitzable. El mateix podem dir dels que van pastar fortunes o van incrementar el seu patrimoni. En l'extrem oposat trobaríem aquells que, o bé no van tenir una feina estable o socialment reconeguda com a tal, o bé no van cotitzar a la Seguretat Social; és el grup dels que avui s'acullen a la subvenció del FAS. Per tot això, s'aguditzen les desigualtats entre uns individus i uns altres en enfrontar-se a qüestions que semblen derivar-se, ara per ara, del procés d'envelliment i que comporten una dependència més gran de l'entramat social, com ara: la pèrdua del poder adquisitiu, la falta d'autonomia, la salut, la valoració social, l'ús del temps lliure i altres.

Finalment, cal considerar que l'augment d'un col·lectiu provoca transformacions qualitatives dins del propi col·lectiu i en el sistema social que l'inclou. Això ha començat a reflectir-se, encara que tardanament, en l'àmbit de la planificació dels Serveis Socials i en la necessitat de regular uns certs extrems que la legislació no abordava i en els quals existia un buit legal del qual eren víctimes els ancians. I encara queda molt per fer. Però el salt qualitatiu vindrà donat segurament pel poder d'autoorganització a tots els nivells del propi col·lectiu, creant ells mateixos mútues xarxes de suport i convertint-se en grups de pressió política, com ocorre ja en alguns països. Aquest pot ser el gran canvi qualitatiu que, des del punt de vista de consideració social de l'envelliment, ens ofereixi la dècada vinent.

Bibliografia recomanada

- Aveni Casuci, M. A. i altres. *Afectividad y sexualidad en la ancianidad*. Barcelona. Fundació Caixa de Pensions, 1989.
- Beauvoir, S. *La vejez*. Barcelona. Edhasa, 1983.
- Blau, Z. *Old Age in a Changing Society*. N. Y. New Viewpoints, 1973.
- Bronfenbrenner, U. *The Ecology of Human Development*. Harvard U. P. 1979.
- Casals, I. *Sociología de la ancianidad*. Madrid. Mezquita, 1982.
- Guillemard, A. M. *La vieillesse et l'etat*. París. PUF, 1980.
- Guillemard, A. M. *Le declin du social*. París. PUF, 1986.
- Heumann, L. i Boldy, D. *Housing for the Elderly*. New York. Croom Helm, 1982.
- Jerrone, D. *Ageing in Modern Society*. U. S. A. Croom Helm, 1983.
- Kalish, R. A. *La vejez. Perspectiva sobre el desarrollo humano*. Madrid. Pirámide. 1983.
- Lehr, U. *Psicología de la senectud*. Barna. Herder. 1980.
- Minois, G. *Historia de la vejez*. Madrid, Nerea, 1989.
- Miranda, M. J. *Análisis sociológico del internamiento de ancianos*. Madrid, Il-tre. Col. Nac. Doctors i Llicenciats en Ciències Polítiques i Sociologia, 1985.
- Mishara, B. L. i Riedel, R. G. *El proceso de envejecimiento*. Madrid. Morata, 1984.
- Moragas, R. Bienestar social del anciano. En AUTORS DIVERSOS. *Introducción a la gerontología social*. Madrid, INSERSO, 1981.
- Phillipson, C. H. et alter. *Dependency and interdependency in old age*. New Hampshire. Croom Helm, 1986.
- Rodríguez Ibáñez, J. E. Perspectiva sociológica de la vejez. *Revista Española de Investigación Sociológica*. 1979, jul.-set.
- Simposio: *La ancianidad en el año 2000*. Barcelona. Fundació Caixa de Pensions. 1989.
- Victor, C. R. *Old Age in Modern Society*. U. S. A. Croom Helm, 1987.
- Ward, R. A. *The Aging Experience. An Introduction to Social Gerontology*. Harper & Row, 1984.